

Dariusz Zalega

Badacz niezależny, Katowice

ORCID 0000-0003-4929-0742

Między zakorzenieniem a marginalizacją – przedwojenny ruch komunistyczny na Górnym Śląsku

„Śląsk był tradycyjnie chadecki, w najlepszym przypadku socjalistyczny. Ruchy komunistyczne na przestrzeni dwu wieków były tu karłowate i społecznie wyizolowane” – pisał w końcu PRL znany śląski publicysta Michał Smolorz¹. Podobne przekonanie utrwaliło się wśród osób interesujących się lub zajmujących zawodowo historią Górnego Śląska, czemu sprzyjały zarówno dominujące narracje przyjmujące perspektywę narodową (polską, niemiecką, czeską), jak i delegitymizacja rządów odwołujących się po 1945 r. do komunizmu. Tymczasem literatura poświęcona dziejom regionu oraz ruchowi komunistycznemu wskazuje, że należy znuansować to przekonanie o „karłowatości” ruchu i „wyizolowaniu” komunistów na Górnym Śląsku.

Ben Fowkes, badacz historii Komunistycznej Partii Niemiec (Kommunistische Partei Deutschlands – KPD), zauważył z pewnym zdziwieniem: „»Zewnętrzny krąg« sympatyków wyborczych [komunistów – D.Z.] był zwykle najsilniejszy tam, gdzie partia najmocniej zakorzeniła się jako organizacja. Jedynym wyjątkiem był Górny Śląsk, gdzie siła wyborczych głosów nie miała związku z członkostwem w partii”². W wyborach do Reichstagu w maju 1924 r. komuniści zdobyli po 50 proc. głosów w powiecie bytomskim i w Hindenburgu (Zabrze) – co było największym sukcesem wyborczym KPD w całych Niemczech – i 30 proc. w Gliwicach i Strzelcach Wielkich (ob. Strzelcach

¹ S. Szulecki [M. Smolorz], *Cysorz*, Warszawa 1988 (wydanie bezdebitowe), s. 31.

² B. Fowkes, *Communism in Germany under the Weimar Republic*, London 1984, s. 182.

Opolskich)³. Po zwycięstwie w wyborach lokalnych w Hindenburgu próbowali nawet zmienić nazwę miasta na Leninburg⁴. Przez cały okres Republiki Weimarskiej cieszyli się potem dużym poparciem w robotniczych miejscowościach regionu. Z kolei na tzw. Zaolziu, w granicach Czechosłowacji, komuniści byli najpopularniejszą partią wśród mieszkających tam Polaków. W wyborach w 1935 r. na Śląsku Zaolziańskim wygrali we wszystkich tamtejszych powiatach (Czeskim Cieszylinie, Frysztacie, Jabłonkowie i Boguminie), gdzie skupiała się polska mniejszość⁵.

Na tym tle bardzo mizernie wyglądały rezultaty osiągnięte przez komunistów na „polskim Śląsku” (w istniejącym od 1922 r. województwie śląskim), gdzie największym sukcesem było wprowadzenie dwóch posłów do Sejmu Śląskiego w 1930 r., po zdobyciu po 10 proc. w powiatach katowickim i świętochłowickim. Warto z tej perspektywy przyrzeć się przyczynom sukcesów i porażek komunistów w różnych częściach przedwojennego Górnego Śląska.

W badaniach poświęconych ruchowi komunistycznemu stale przewija się problematyka nacjonalizmu, narodowości jego działaczy⁶. W PRL powstało sporo tekstów o charakterze głównie propagandowym, choć były i naukowe, korzystające ze świetnej bazy źródłowej. Obszerną pracę o górnośląskich organizacjach komunistycznych w pierwszych latach po I wojnie światowej⁷ opublikował w 1966 r. związany z Opolem Franciszek Hawranek, który zresztą w dużym stopniu oparł się na materiałach z archiwów niemieckich. Ryszard Panic poświęcił rozprawę doktorską „Ruch komunistyczny na Podbeskidziu w latach 1922–1939” (nieopublikowaną) dziejom KPRP/KPP na terenach Śląska Cieszyńskiego. Należy wymienić też monografię Ryszarda Dermina o współpracy KPP z Komunistyczną Partią Niemiec⁸ oraz artykuł Eugeniusza

³ M. Orzechowski, *Wyniki wyborów do Parlamentu Rzeszy i Sejmu Pruskiego na Śląsku w latach 1919–1933* [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska*, t. 7, red. A. Galos, K. Popiołek, Wrocław 1966, s. 504–505. Za tą publikacją także inne podawane wyniki wyborcze.

⁴ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej AP Ka), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach (dalej KW PZPR Katowice), Kolekcje, 128/I/1.

⁵ D. Miszewski, *Aktywność polityczna mniejszości polskiej w Czechosłowacji 1920–1938*, Toruń 2002, s. 275.

⁶ Kilka wnikliwych tekstów na temat nacjonalizmu robotników i nacjonalizmu w ruchu robotniczym napisał Eric Hobsbawm. Część z nich zebrano w tomie: E. Hobsbawm, *O nacjonalizmie*, tłum. A. Wojtasik, M. Starnawski, K. Gawlicz, M. Godyń, F. Godyń, wstęp, wybór i oprac. D. Sassoon, Warszawa 2022.

⁷ F. Hawranek, *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku w latach 1918–1921*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.

⁸ R. Dermin, *Współpraca Komunistycznej Partii Polski z Komunistyczną Partią Niemiec na pograniczu polsko-niemieckim (ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska) w latach 1922–1938*, Opole 1979.

Kopcia o współdziałaniu KPP z Komunistyczną Partią Czechosłowacji⁹, ale przede wszystkim wskazać na rozległy i merytorycznie poprawny dorobek Jana Walczaka¹⁰. W podobnym jak w Polsce tonie opisywano komunistów w NRD. Wątki górnośląskie pojawiały się w wielu syntezach¹¹, opracowaniach zbiorowych, wydawnictwach źródłowych i pracach przyczynkarskich, chyba najobszerniej w dysertacji Ralfa Schattkowskiego z 1983 r.¹²

Badacze zachodni Niemcy koncentrowali się przede wszystkim na niemieckim ruchu socjaldemokratycznym. Jako przykład służyć mogą prace Ottona Heikego, tylko w małym stopniu dotyczące Górnego Śląska¹³, czy Gerharda Wurbsa, autora monografii niemieckiego ruchu robotniczego w rejonie Bielska i Białej na pograniczu małopolsko-śląskim¹⁴. Już po zjednoczeniu Niemiec ukazała się ważna publikacja o ruchu socjalistycznym Niemców w międzywojennej Polsce – monograficzne dzieło Petry Blachetty-Madajczyk, której znaczne partie poświęcono sytuacji na Górnym Śląsku i wadze sporów narodowościowych w ruchu robotniczym¹⁵.

W ostatnich latach pojawiły się prace zogniskowane na wątkach powstań śląskich i plebiscytu górnośląskiego, ale poruszające także tematykę robotniczego radykalizmu i sporów narodowych. Wskazać należy np. tom źródeł „*Aby utrzymać porządek*”. *Raporty wojsk francuskich z okresu II powstania śląskiego (lipiec–wrzesień 1920 roku)*, red. Grzegorz Bębniak, Sebastian Rosenbaum, Katowice–Warszawa 2020, oraz cztery tomy (z pięciu planowanych) swoistych górnośląskich „roczników” z czasów powstań śląskich – zbiorów artykułów dotyczących wydarzeń lat 1919, 1920, 1921 i 1922 na Górnym Śląsku, redagowanych przez Sebastiana Rosenbauma, Mirosława Węckiego, Krzysztofa Gwoźdźcia i Zbigniewa Gołasza.

Przy bardzo obszernej literaturze przedmiotu dodatkowe badania źródłowe wydają się zbędne. Autor świadomie zrezygnował z bezpośredniej analizy

⁹ E. Kopeć, *Z dziejów rewolucyjnej współpracy polsko-czechosłowackiej w okresie międzywojennym*, „Pamiętnik Cieszyński” 1972, t. 2.

¹⁰ J. Walczak, *Robotnicze drogi Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego (do roku 1939)*, Katowice 1985; *Dzieje robotnicze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, red. J. Walczak, Katowice 1986; *idem, Komunistyczna Partia Polski na Górnym Śląsku i w Cieszyńsku (1922–1938)*, Katowice 1989.

¹¹ Np. *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, t. 3: *Von 1917 bis 1933*, Berlin 1966.

¹² R. Schattkowsky, *Zum gemeinsamen Kampf deutscher und polnischer Kommunisten in Oberschlesien im Zeitraum 1918/1919 bis 1933*, Rostock 1983.

¹³ O. Heike, *Die deutsche Arbeiterbewegung in Polen 1835–1845*, Dortmund 1969.

¹⁴ G. Wurbs, *Die deutsche Arbeiterbewegung in Bielitz und Biala*, Stuttgart 1983.

¹⁵ P. Blachetta-Madajczyk, *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997.

materiału archiwalnego i odpowiedzi na pytanie o przyczyny sukcesów i porażek komunistów szukał przede wszystkim w publikowanych przez ostatnie siedemdziesiąt lat monografiach i artykułach.

Tradycja zakorzenienia

Dzieje socjaldemokracji na Górnym Śląsku w historii tego regionu są zazwyczaj marginalizowane, ponadto opisywano je najczęściej w odniesieniu do „kwestii polskiej” lub wpływów polskich socjalistów. Na jej rozwój można jednak spojrzeć z nieco szerszej perspektywy: jak na jeden z przejawów kształtującej się Rot Mitteleuropy – czerwonej Europy Środkowej – tych jej obszarów, gdzie ruch socjaldemokratyczny z impetem wszedł na scenę polityczną¹⁶. Mimo różnic między austriacką i niemiecką częścią Górnego Śląska w obu mieliśmy do czynienia z podobnymi zjawiskami społecznymi, w ogólnych zarysach wpisującymi się w procesy zachodzące w całej Austrii i Niemczech. Na przełomie XIX i XX w., jak pisał Dariusz Łukasiewicz, „na fali postępu i szybkich zmian zmieniał się sposób myślenia robotników, którzy nabrali przekonania, że możliwa jest zmiana ich położenia, i w coraz mniejszym stopniu akceptowali niedostatek i nierówność”¹⁷.

Podczas wyborów w 1890 r. na lewicowych kandydatów na pruskim Górnym Śląsku głosowało zaledwie 2000 osób, głównie w południowej części regionu. Ledwo osiem lat później na kandydatów socjalistycznych w rejencji opolskiej padło już 25 707 głosów, czyli 13,8 proc. wszystkich oddanych (w tym 32 proc. w okręgu Katowice–Zabrze i 24 proc. w okręgu Bytom – Tarnowskie Góry). Oczywiście duża była fluktuacja działaczy spowodowana zarówno represjami, jak i emigracją na zachód, niemniej rozwijał się socjaldemokratyczny („klasowy”) ruch związkowy, regularnie organizowano manifestacje i spotkania pierwszomajowe¹⁸. Statystyki wskazują, że w przemysłowym Zagłębiu Górnos Śląskim największy przepływ elektoratu odbywał się między głosującymi na listy socjaldemokratów i obozu polskiego, gdyż środowiska te łączyło w większości robotnicze pochodzenie oraz postawy kontestacyjne wobec systemu. Rozwój polskiego ruchu narodowego spowodował spadek poparcia dla Socjaldemo-

¹⁶ J.N. Ducange, *La République ensanglantée. Berlin, Vienne: aux sources du nazisme*, Malakoff 2022, s. 8–10.

¹⁷ D. Łukasiewicz, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020, s. 586.

¹⁸ M. Łabuz, *Materiały do tradycji pierwszomajowych na Górnym Śląsku (1890–1939)* [w:] *Klasa robotnicza na Śląsku*, t. 4, red. F. Hawranek et al., Opole 1978, s. 261–344.

kratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD) do 6,5 proc. ważnych głosów w 1907 r. Okazało się to jednak przejściowym zjawiskiem, gdyż największy sukces socjaldemokraci odnieśli w 1912 r., zdobywając 42 492 głosy (14 proc.). Władze partii dopatrywały się jego źródeł przede wszystkim w postawie głosujących po raz pierwszy młodych robotników, zrażonych do obozu polskiego i do katolickiego Centrum, przedstawiciele administracji zaś główny czynnik sprawczy powodzenia socjaldemokracji widzieli w obniżeniu autorytetu kleru wśród społeczeństwa¹⁹. Mimo tych wyników socjaldemokratom nie udało się wprowadzić żadnego deputowanego do parlamentu Rzeszy, choć ruch socjalistyczny okrzepł jako trzecia siła polityczna regionu.

O sytuacji Zabrze przed I wojną światową historyk Bernard Linek pisze:

Siłą, która tylko ze względu na kurialny system wyborów na poszczególnych szczeblach władzy i większościowy na poziomie Rzeszy nie odegrała roli stosownej do rosnącego poparcia, była socjaldemokracja, i to zarówno niemiecka, jak polska. Pomimo trwałego nacisku aparatu państwowego zyskiwała ona jednak coraz większe znaczenie na poziomie kulturalnym i organizacji społecznych²⁰.

Zabrze stało się po wojnie centrum ruchu komunistycznego na Śląsku, ale określenie to można odnieść i do innych ośrodków robotniczych regionu. W mieście tym np. jeszcze podczas wyborów w 1898 r. w niektórych obwodach socjaldemokraci wygrali z kandydatami partii Centrum (w samym Zabrzu, w Pawłowic i w Bielszowicach)²¹. W powiecie bytomskim zdobyli: 46 proc. głosów w Lipinach, 43,7 proc. w Rozbarku i 30 proc. w Szombierkach²². Charakterystyczne, że te robotnicze osady stały się potem bastionami radykalnej lewicy.

Od końca XIX w. trwały spory między polskimi i niemieckimi socjalistami na temat roli odgrywanej przez PPS, hasła niepodległości Polski z przyłączeniem ziem ówczesnie należących do Niemiec i poziomu świadomości narodowej Górnoszlązaków. Konflikt ten ostatecznie zakończył się rozejściem dróg SPD i Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego w 1913 r., ale i tak – według Franciszka Hawranka – połowę członków tej pierwszej partii stanowili

¹⁹ W. Zieliński, *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893–1914*, Katowice 1982, s. 292.

²⁰ B. Linek, *Górnoszląskie miasta w XIX i XX wieku. Powstanie – życie społeczne – totalitarne piętno*, Opole 2020, s. 75.

²¹ I. Figa, *Ruch robotniczy [w:] Zabrze. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Katowice 1967, s. 55.

²² B. Szerer, *Bytom jako ośrodek walki o wyzwolenie społeczne i narodowe [w:] Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979, s. 327.

robotnicy posługujący się językiem polskim. Sam rozłam spowodował zresztą znaczne osłabienie PPS²³. W oczach działaczy ze Śląska – przyzwyczajonych do klasowego dyskursu SPD – „romantyczno-ludowe” nastawienie socjalistów z innych ziem Polski, zwłaszcza z Kongresówki, niekoniecznie musiało budzić sympatię.

W tym czasie socjaldemokracji udało się zdominować środowiska robotnicze w austriackiej części Górnego Śląska, zróżnicowanej narodowościowo i szybko industrializowanej. W pierwszych wolnych wyborach w 1907 r. – po potężnej fali protestów na rzecz wprowadzenia powszechnych wyborów – socjaldemokraci zdobyli na austriackim Śląsku aż 51 proc. głosów i cztery z siedmiu mandatów do parlamentu. W górniczym „czerwonym” zagłębiu, ciągnącym się od Ostrawy po Karwinę, w poszczególnych okręgach oddano na nich od 70 do 86 proc. głosów. Wydaje się, że decydującą rolę odgrywała w tym przypadku bardziej demokratyczna struktura Austrii, umożliwiająca artykułowanie żądań, wybór przedstawicieli czy prowadzenie propagandy przez robotników bez narażania się na uciążliwe represje jak po niemieckiej stronie. Z powodu wielonarodowego charakteru tego państwa o wiele niższy był także poziom konfliktu narodowego w łonie socjaldemokracji – i to zorganizowanej wokół trzech, a nie dwóch narodowości (Polaków, Czechów, Niemców)²⁴. Przedstawicieli tych narodowości można było zresztą znaleźć zarówno we władzy centralnej, jak i w elitach gospodarczych – choć oczywiście zdominowanych przez Niemców. Jan Walczak zauważył:

We względnie liberalnych warunkach monarchii habsburskiej kwestia narodowa nie jawiła się z taką ostrością jak na niemieckim Górnym Śląsku. Wczesna postać świadomości klasowej robotników na Śląsku Cieszyńskim przybrała więc, pod wpływem całokształtu warunków bytowych, klasyczną niejako postać prostej negacji narodowości utożsamianej z dominacją klas posiadających. Jej pochodną był internacjonalizm, który można nazwać żywiołowym lub prymitywnym. Dopóki na czoło wysuwały się sprawy elementarne, tj. organizowanie i oświecenie klasy robotniczej w duchu socjalistycznym, socjaliści wszystkich narodowości szli ręką w rękę²⁵.

²³ F. Hawranek, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890–1914*, Opole 1977, s. 434–464.

²⁴ J. Chlebowczyk, *Nad Olzą. Śląsk Cieszyński w wiekach XVIII, XIX i XX*, Katowice 1971, s. 96–101.

²⁵ J. Walczak, *Miejsce klasy robotniczej i drogi rozwojowe ruchu robotniczego na Śląsku w dobie kapitalizmu*, „Studia Śląskie” 1986, t. 44, s. 64.

Dużą rolę odgrywał także nurt austromarksizmu, rozwijany przez czołowych liderów socjaldemokracji w Wiedniu (Otto Bauer, Karl Renner), promujący ideę autonomii kulturalno-narodowej²⁶. Z kolei bliskie powiązanie Kościoła katolickiego z elitami władzy spowodowało szybszą laicyzację środowisk robotniczych, zwłaszcza Zagłębia Ostrawsko-Karwińskiego, podczas gdy po pruskiej stronie procesy te dopiero się rozpoczynały.

Zgodnie z modelem ówczesnych masowych partii socjaldemokratycznych były one obudowane całym uniwersum stowarzyszeń: od związków zawodowych po organizacje młodzieżowe, chóry śpiewacze czy towarzystwa sportowe. Śląsk austriacki wyróżniał także silny rozwój ruchu spółdzielczego, powiązanego z budową domów robotniczych, czy ruchu kobiecego – co stanowiło ewenement na skalę historii ówczesnych ziem polskich.

Dziedzictwo rewolucji

Fala rewolucyjna, która w latach 1917–1922/1923 przetoczyła się po niemiecko-austro-węgierskiej Europie Środkowej, nie pozostała bez wpływu na sytuację Górnego Śląska. „Polityczne dyskusje stały się codziennością robotników, a ci o niezdecydowanych poglądach mogli wybierać w ofertach światopoglądowych” – pisała o tym okresie Beata Piecha-van Schagen²⁷.

Skutki tej fali były dwojakie – bezpośrednie i pośrednie. Do tych pierwszych można zaliczyć rozwój ruchu komunistycznego, a do drugich – aktywizację społeczną środowisk robotniczych za pośrednictwem ruchu rad oraz „demokratyzację przemocy” – przełamanie monopolu państwa na broń. Wpłynęło to w ogromnym stopniu na samo pojawienie się późniejszego polskiego ruchu powstańczego i na dyskurs polityczny kierowany do robotników przez różne strony konfliktu o Górny Śląsk. W środowiskach ludowych zakorzeniła się wizja państwa łączącego demokrację (a więc wciągającego te środowiska choćby formalnie do współrządzenia) z reformami społecznymi.

Jak pisał Zbigniew Gołasz, „rosnące napięcie społeczne i spowodowane kryzysem ekonomicznym i politycznym przekładało się na systematyczny

²⁶ J.N. Ducange, *Quand la gauche pensait la nation. Nationalités et socialismes à la Belle époque*, Paris 2021, s. 65–83.

²⁷ B. Piecha-van Schagen, *Rok 1919 z górniczej perspektywy* [w:] *Rok 1919 na Górnym Śląsku. Czas eskalacji konfliktów*, red. K. Gwoździł, S. Rosenbaum, Warszawa – Katowice – Tarnowskie Góry 2021, s. 106.

wzrost popularności spartakusowców²⁸, których ideom ulegały zwłaszcza środowiska robotnicze, a więc naturalne zaplecze polskiego obozu narodowego i socjalistów. Hasła trafiały zaś na podatny grunt²⁹. Socjolog Józef Chałasiński w swej pracy z 1935 r. na temat „antagonizmu polsko-niemieckiego w osadzie »Kopalnia«” (czyli w podkatowickich Murckach) cytował miejscowego górnika, podoficera w armii niemieckiej, który trafił do francuskiej niewoli: „Popadałem w krańcowość myślenia. Widziałem jedyne rozwiązanie kwestii Śląska w komunizmie zapoczątkowanym w Rosji. W komunistycznej Paneuropie wyobrażałem sobie Śląsk jako samodzielną jednostkę i postanowiłem tej idei poświęcić moją pracę po powrocie. Po wyczytaniu z gazet, że Śląsk przypadnie do Polski, idee komunizmu zbladły zupełnie, by znów powrócić”³⁰. 20 grudnia 1918 r., po fali strajków w górnośląskim przemyśle, w Bytomiu odbyło się zebranie radykalnych członków rad robotniczych, na którym podjęto uchwałę o powołaniu do życia Komunistycznej Partii Górnego Śląska (KPGŚl) – Związku Spartakusa (Komunistische Partei Oberschlesiens – Spartakusbund), co stało się jeszcze przed oficjalnym powstaniem KPD (1 stycznia 1919 r.)³¹.

Ruch komunistyczny – zarówno ten oddolny, jak i koordynowany w miarę możliwości z Berlina i Moskwy, stał się w 1919 r. nieodłącznym elementem górnośląskiej polityki. Na zjeździe założycielskim KPD Paul Levi, jeden z jej liderów, zaliczył Górny Śląsk, obok Nadrenii-Westfalii i Berlina, do najradykalniejszych ośrodków ruchu robotniczego Niemiec³². Wkrótce KPGŚl weszła w skład KPD jako jej górnośląski ośrodek. 23 lutego podczas spotkania przewodniczącego Rady Robotniczej i Żołnierskiej socjaldemokraty Ottona Hörsinga, dowódcy niemieckich sił na Śląsku gen. Karla Hoefera i gen. Wilhelma Groenera z dowództwa armii Niemiec jego uczestnicy doszli do wniosku, że „bez porównania gorsza niż agitacja polska jest agitacja spartakusowska [...]. Przede wszystkim przeciwko wewnętrznemu wrogowi należy wystąpić z całą bezwzględnością”³³. We wrześniu 1920 r. secesjoniści z PPS powołali

²⁸ Spartakusbund – Związek Spartakusa, organizacja komunistyczna założona przez Różę Luksemburg i Karla Liebknechta.

²⁹ Z. Gołasz, *Zabrze/Hindenburg 1919. Pierwsze starcie* [w:] *Rok 1919 na Górnym Śląsku...*, s. 305.

³⁰ J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej »Kopalnia« na Górnym Śląsku*, Warszawa 1935, s. 79.

³¹ F. Hawranek, *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku...*, s. 39.

³² P. Broué, *The German Revolution 1917–1923*, Leiden–Boston 2006, s. 215.

³³ Cyt. za: H. Zieliński, *Położenie i walka śląskiego proletariatu w latach 1918–1922*, Warszawa 1957, s. 131.

do życia nową Komunistyczną Partię Górnego Śląska, ale już w grudniu znalazła się ona w łonie kolejnej KPGŚI wraz z działaczami KPD i tzw. niezależnych socjaldemokratów z Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands – USPD). Partia miała wtedy liczyć 5600 członków zjednoczonych w 73 grupach (największe w Zaborzu, Hajdukach Wielkich i Świętochłowicach)³⁴.

Radykalizm robotników osłabł latem 1919 r., co jednak nie oznaczało końca „zagrożenia bolszewickiego”. Wolfgang Schumann zwrócił uwagę na zbieżność głównych ośrodków I powstania śląskiego z miejscowościami, które – jako przodujące w ruchu strajkowym – uznawano za pozostające pod wpływem komunistów³⁵. Powstaniec Franciszek Vita, hutnik z Szopienic, pisał: „Na samym początku 1919 r. związałem się z czołową wówczas organizacją rewolucyjną, wstąpiłem do Spartakusa. Nic też dziwnego, że zbliżając się do powstania (a przygotowałem się do niego tak jak inni) traktowałem jako rewolucję. To było zresztą zrozumiałe. Niemiec był urzędnikiem i oficerem, fabrykantem i dziedzicem”³⁶. Przewodniczący Związku Przedsiębiorców, tajny radca górniczy Gustav Williger obrazowo podsumował to zjawisko: „na bolszewickim gruncie urosła polska roślina”³⁷.

Wśród zwolenników radykalnych zmian konkurowały wówczas przede wszystkim trzy wizje przyszłości: internacjonalistycznego socjalizmu, „demokratycznych Niemiec” oraz „sprawiedliwej” i „ludowej” Polski. O ile ta pierwsza wydawać się mogła zbyt abstrakcyjna, o tyle dwie pozostałe, także dzięki wsparciu „swoich” państw, zyskiwały na atrakcyjności. Oczywiście bez zwycięstwa komunistów w całych Niemczech wybuch radykalnej rewolucji na Górnym Śląsku nie był możliwy. Dodatkowo antagonizmy klasowe osłabiało narastanie (wraz ze zbliżaniem się plebiscytu) konfliktów narodowych. Działalność komunistów wzmacniała jednak radykalizm w regionie i zmuszała kierownictwo obu obozów, polskiego i niemieckiego, przynajmniej do zgłaszania postulatów głębokich reform gospodarczych i społecznych³⁸.

³⁴ F. Hawranek, *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku...*, s. 113.

³⁵ W. Schumann, *Oberschlesien 1918/19. Vom gemeinsamen Kampf deutscher und polnischer Arbeiter*, Berlin 1961, s. 248–249.

³⁶ F. Vita, *Wspomnienie [w:] Pamiętniki powstańców górnośląskich*, t. 2, red. F. Szymiczek, R. Hajduk, Katowice 1961, s. 36.

³⁷ R. Kaczmarek, *Powstania śląskie 1919–1920–1921. Nieznana wojna polsko-niemiecka*, Kraków 2019, s. 186.

³⁸ Więcej zob. D. Zalega, *Wpływ fali radykalizmu społecznego lat 1917–1923 na powstania śląskie*, „Sprawy Narodowościowe” 2020, nr 52.

Od nadziei do politycznego marginesu

Podział Śląska wymusił też podzielenie się regionalnego ruchu komunistycznego, przy czym większość działaczy zasiłała KPD. O znaczeniu, jakie przywiązywała Międzynarodówka Komunistyczna do Śląska, świadczy to, że negocjacje w sprawie rozwiązania KPGŚl toczono w Moskwie w obecności Lenina³⁹. Jeszcze w październiku 1923 r. komuniści znaleźli się wśród przywódców największych na międzywojennym polskim Śląsku protestów robotniczych, kierowanych przez tzw. Komitet 21 (jego liderem był komuniista Józef Wieczorek)⁴⁰. Po tych protestach partia została zdelegalizowana (na pozostałym obszarze Polski była nielegalna od 1919 r.).

Wydaje się, że dla komunistów górnośląskich poważnym problemem stało się przejście z działalności według modelu legalnych partii masowych (nawet w niewielkiej skali) do działania w konspiracyjnej kadrowej organizacji, w dodatku będącej pod rosnącymi wpływami centrali partyjnej. Śląski okręg Komunistycznej Partii Polski okazał się potem nieliczny (maksymalnie liczył kilkaset osób), cechował się także dużą fluktuacją kadr, a ponadto przysyłani tzw. funkowie często nie orientowali się w lokalnej specyfice. Szeregi partii przerzedzały represje, walki frakcyjne i zniechęcenie, związane z meandrami wyznaczanego przez partyjną centralę kursu politycznego (np. w kwestii „samookreślenia Górnego Śląska aż do oderwania się od Polski”). Jak zwrócił uwagę Jarosław Tomasiewicz, „o ile w latach 20. można mówić o samodzielnej refleksji ideologicznej polskich komunistów [...] [o tyle] w następnej dekadzie stalinizacja przeistoczyła KPP w aparat propagandowy moskiewskiej centrali”⁴¹.

Przełom tych dekad to okres stalinizacji zarówno ZSRS, jak i światowego ruchu komunistycznego, z narastającym terrorem wymierzonym nawet w wyimaginowanych przeciwników. Wieści o tym docierały także na Śląsk. Śląski komuniista Jerzy Engel, składając w 1933 r. zeznania na policji w sprawie swojego pobytu w Związku Sowieckim, wspominał, iż w jednej z tamtejszych instytucji usłyszał: „Komuniista musi wszystkie ciężary ponosić dla zrealizowania programu”. „Ja oświadczyłem – relacjonował dalej Engel – że

³⁹ AP Ka, KW PZPR Katowice, Wspomnienia, 207, Wspomnienia Antona Jadascha, k. 35.

⁴⁰ J. Walczak, *Komunistyczna Partia Polski na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim*..., s. 87–95. Można zresztą zastanawiać się, do jakiego stopnia protesty na Górnym Śląsku były związane z ówczesną próbą „rewolucyjnej ofensywy”, podjętą przez KPD. Na niemieckim Śląsku komuniści również próbowali w tym czasie zdobywać broń.

⁴¹ J. Tomasiewicz, „Faszyzm lewicy” czy „ludowy patriotyzm”? *Tendencje antyliberalne i nacjonalistyczne w polskiej lewicowej myśli politycznej lat trzydziestych*, Warszawa 2020, s. 230.

przy realizowaniu programu w myśl wskazówek partyjnych powinni komuniści jednakowy ciężar ponosić i cierpieć razem – zarzucając kierownikowi, dlaczego on nie cierpi. [...] Z powyższego wynika, że w Rosji w ogóle nie ma równouprawnienia”⁴².

Komuniści próbowali działać pod przykrywką lub w ramach legalnych organizacji (PPS-Lewica, związki wolnomyslicieli lub esperantystów, organizacje młodzieżowe PPS), co jednak spotykało się z natychmiastową reakcją władz. Z kolei władze PPS nie były zainteresowane kierowanymi do nich ofertami komunistów w sprawie współpracy „jednolitofrontowej”, po zmianie taktyki Międzynarodówki Komunistycznej w kwestii tworzenia antyfaszystowskich „frontów ludowych” po zwycięstwie Hitlera w Niemczech.

Dodatkowym ciosem dla partii był wielki kryzys przełomu lat dwudziestych i trzydziestych, gdy konieczność szukania środków do życia odsuwała ludzi od działalności politycznej. Wprawdzie KPP w znacznej mierze kierowało wówczas protestami bezrobotnych lub desperackimi pojedynczymi strajkami, niemniej nie prowadziło to do zwiększenia liczebności partii. Alfred Duda, działacz zaangażowany w organizację komitetów bezrobotnych pod egidą komunistów, wspominał: „W pamięci utkwiał mi manifestacyjny pogrzeb bezrobotnego Zielińskiego, który został zastrzelony przez strażnika w chwili, kiedy zbierał węgiel na hałdzie kopalnianej. Organizował go KD KPP, ale w czasie przygotowań niektórzy zostali aresztowani, w tym i ja”⁴³.

W połowie lat trzydziestych członkowie kompartii byli już w większości bezrobotni, a raporty śląskiej policji wskazują, że ich aktywność zaczęła wygasać jeszcze przed rozwiązaniem KPP na żądanie Stalina w 1938 r.

Warto jednak zwrócić uwagę na duże znaczenie nawet słabej KPP na Śląsku, gdyż była ona łącznikiem z silnymi pogranicznymi okręgami KPD i Komunistycznej Partii Czechosłowacji, co ułatwiało przerzut materiałów, ludzi (np. ochotników do Brygad Międzynarodowych w Hiszpanii)⁴⁴; na granicy polsko-niemieckiej organizowano także tzw. spotkania graniczne⁴⁵. Wprost donosił o tym Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach: „Działalność elementu komunistycznego w cieszyń-

⁴² AP Ka, 12/38, Policja Województwa Śląskiego, 717, k. 502.

⁴³ AP Ka, KW PZPR Katowice, Wspomnienia, 899, Wspomnienia Alfreda Dudy, k. 8.

⁴⁴ Według obliczeń autora prawie 200 mieszkańców trzech części Górnego Śląska wzięło udział w wojnie domowej w Hiszpanii w szeregach milicji anarchistycznych lub Brygad Międzynarodowych.

⁴⁵ Więcej zob. R. Dermin, *Współpraca KPP z KPD na pograniczu polsko-niemieckim w latach 1922–1938*, Opole 1978.

skiej części województwa nastawiona była w ub[iegłym] r[oku] głównie na podtrzymywanie łączności między KPP a organizacjami komunistycznymi Czechosłowacji”⁴⁶. O roli przerzutów bibuły przez granicę nawet w mikroskali świadczą wspomnienia Rudolfa Olszara spod Cieszyna: „Od 1927 wstąpiłem do stow[arzyszenia] kult[uralnego] »Siła«, organizacja ta była pod wpływem PPS. [...] Jesienią miałem wielką radość z lepienia ulotek komunistycznych, które mi dostarczył mój szwagier Sabela Paweł przebywający w Czechosłowacji”⁴⁷.

Pod prąd podziałów narodowych

Inaczej niż na polskim Górnym Śląsku, komunistom udało się solidnie zakorzenieć w niemieckiej i czechosłowackiej części regionu, także wśród ludności polskojęzycznej. Świadczyły o tym nie tylko wyniki wyborcze partii komunistycznej, lecz także skala oddziaływania organizacji wobec niej satelickich. Na przykład w 1931 r. kandydaci działający w niemieckiej Rewolucyjnej Opozycji Związkowej (Revolutionäre Gewerkschafts Opposition) – dystansując wszystkich konkurentów – zdobyli 36,6 proc. głosów w wyborach do rad zakładowych w górnośląskich kopalniach. Górnośląski okręg Związku Walki z Faszyzmem (Kampfbund gegen Faschismus) skupiał ponad 4000 osób⁴⁸.

Oczywiście ważnym powodem angażowania się w ruch komunistyczny były przyczyny materialne. „Dla ludzi, którzy dorastali w dużych rodzinach w bardzo złych warunkach, cierpiąc nędzę i bezrobocie, komunistyczne grupy młodzieżowe i KPD ofiarowywały ochronę i poczucie bezpieczeństwa. Nie wiele oddzielało polityczną aktywność od sfery prywatnej i partia stawała się ersatzem rodziny i domu”⁴⁹. Polskojęzyczny bytomski „Katolik” stwierdzał, że „duży przyrost głosów komunistycznych tłumaczy się coraz gorszym położeniem ludu pracującego, które przede wszystkim odczuwa ludność polska jako

⁴⁶ Cyt. za: E. Kopeć, *O pomocy świadczonej komunistom polskim przez KPCz w rejonie Śląska Cieszyńskiego* [w:] *Ruch komunistyczny w Polsce 1918–1968*, red. H. Rechowicz, Katowice 1969, s. 129.

⁴⁷ Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Społeczno-Politycznej (Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii – RGASPI), f. 545, op. 6, d. 750, R. Olszar, Życiorys, k. 133.

⁴⁸ Więcej zob. M. Cygański, *Organizacje obronne KPD 1924–1933 i ich aktywność* [w:] *Klasa robotnicza na Śląsku*, t. 2, red. F. Hawranek et al., Opole 1976, s. 95–134.

⁴⁹ J. McLellan, *Antifascism and Memory in East Germany Remembering the International Brigades 1945–1989*, Oxford 2004, s. 29.

najuboższa”⁵⁰. Samo to jednak nie tłumaczy przyczyn sukcesów komunistów na Górnym Śląsku.

Po rozwiązaniu KPGŚl powołano do życia górnośląski podokręg KPD z siedzibą w Gliwicach. Cechowała go wielka fluktuacja członków, których liczba – według Franciszka Hawranka – w najgorszym okresie przełomu lat dwudziestych i trzydziestych wynosiła od kilkuset działaczy do 6 tys. w 1932 r.⁵¹ Z kolei Ben Fowkes, badający ruch komunistyczny w Republice Weimarskiej, szacował, że liczebność górnośląskiej KPD spadła z 3 tys. członków w 1921 r. do 1 tys. w roku 1929, by potem ponownie wzrosnąć⁵². Silny wpływ miały na to spory i podejmowane działania związane ze zmianami taktyki berlińskiej centrali partii. Tak np. w 1929 r. z partii usunięto Józefa Smolkę, który na regionalnej konferencji stwierdził: „KPD nie zdobędzie zaufania szerokich mas, jak długo będzie musiała podporządkowywać się wytycznym Moskwy, których w Niemczech nie da się przeprowadzić. [...] bez robotników, którzy należą do socjaldemokracji, rewolucja jest nie do pomyślenia”⁵³. Tym większe zdziwienie budzą wysokie wyniki wyborcze KPD na niemieckim Śląsku.

Interesującą hipotezę wysunął Stanisław Ossowski, badający tuż po II wojnie światowej podopolską wieś Giełczyn, w której w 1932 r. komuniści i socjaldemokraci zdobyli w wyborach jedną trzecią głosów:

Nie mam danych, aby zdać sobie sprawę, jak się krzyżowała więź regionalna z więzią ideologiczną opartą na podłożu klasowym w grupach socjalistów i komunistów, które łączyły Górnoślązaków i Niemców. Można jednak przypuszczać, że wśród licznych głosów, jakie w czasach przedhitlerowskich padały w Giełczynie na listę socjalistyczną i na listę komunistyczną, nie brakło takich, które były wynikiem przekonania, iż socjalizm lub komunizm to droga, na której można będzie uchronić zbiorowość swojaków od rozdarcia pomiędzy ścierającymi się nacjonalizmami i od upokorzeń wynikających z tej sytuacji⁵⁴.

⁵⁰ Cyt. za: Bytom. *Zarys rozwoju...*, s. 433

⁵¹ F. Hawranek, *Ruch robotniczy na Śląsku Opolskim w latach 1918–1944*, Opole 1974, s. 91.

⁵² B. Fowkes, *Communism in Germany under the Weimar Republic...*, s. 204. Leksykon komunistów niemieckich zawiera tylko 29 biogramów działaczy pochodzących z Górnego Śląska wśród ponad 1500 (*Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945*, red. A. Herbst, H. Weber, Berlin 2008).

⁵³ Cyt. za: *Dzieje ruchu robotniczego na Górnym Śląsku*, red. F. Hawranek, Opole 1982, s. 279.

⁵⁴ S. Ossowski, *Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Socjologiczny” 1947, nr 9/1–4, s. 116.

Tłumaczyłoby to, dlaczego nawet byli powstańcy śląscy znaleźli się w szereгах KPD. Jak raportował starosta strzelecki, w 1927 r. na siedemnastu członków nowej struktury Związku Czerwonych Frontowców w wiosce Łaziska niedaleko Strzelca Opolskich tylko jedna osoba była „człowiekiem świadomości niemieckiej. Wszyscy pozostali [...] ludźmi o świadomości polskiej”, w tym siedmiu byłych powstańców⁵⁵.

Podobnie zresztą przyczyny poparcia dla komunistów oceniała polska prasa. „Dziennik Berliński” zauważył, że komuniści „umieją trafić polską mową do serca tego narodu, umieją wykorzystać bezrobocie i nędzę tego ludu, unikając przy tym haseł nienawiści narodowej. Toteż nie jest dziwne, że komuniści na Śląsku Opolskim rekrutują się w połowie z tamtejszej ludności polskiej”⁵⁶. Posługiwanie się określonym językiem nie oznaczało jednak automatycznej identyfikacji narodowej. „Nie umiem określić swej narodowości” – pisał Hans Marchwiza, komunistyczny pisarz z Radzionkowa. „Rodzice moi chodzili do polskiej szkoły, w domu mówiono po polsku, oczywiście górnośląską gwarą. Na Śląsku byłem górnikiem. W Zagłębiu Ruhry byłem górnikiem”⁵⁷.

„Tu, na tym biednym południowym wschodzie Niemiec, tu, w samym środku podszczuwania nacjonalistycznego i szowinistycznego, rozwijamy nasz międzynarodowy sztandar antyfaszystowskiej akcji!” – grzmiał przywódca niemieckich komunistów Ernest Thälmann 17 lipca 1932 r. na wiecu w Hindenburgu, który zgromadził ok. 30 tys. uczestników⁵⁸.

Warto także podkreślić, że również inne środowiska radykalnej lewicy działające w rejencji opolskiej występowały przeciwko podziałom narodowym. W okresie plebiscytu w 1921 r. śląscy anarchiści przestrzegali, iż „narodowa bestia, raz zbudzona, w ogóle nie zważa na nic oraz nie zna granic”. W Bytomiu do Freie Arbeiter Union Deutschland (FAUD) miało należeć „wielu polskich dezertów”⁵⁹. Znaczna część śląskich anarchistów wywodziła się zresztą spośród zradykalizowanych komunistów, podobnie jak inny skrajny

⁵⁵ Cyt. za: S. Migdał, *Opolszczyzna przeciw faszyzmowi w przededniu dojścia Hitlera do władzy*, Katowice 1960, s. 72.

⁵⁶ „Dziennik Berliński”, 27 VI 1928.

⁵⁷ Cyt. za: M. Skop, H. Marchwiza. „Górniki i pisarze” ze Śląska, „Zaranie Śląskie. Seria druga” 2017, nr 3, s. 12.

⁵⁸ *Źródła do historii ruchu robotniczego na Śląsku Opolskim 1921–1933*, t. 1, red. T. Minczakiewicz, Katowice 1967, s. 274.

⁵⁹ D. Nelles, *Internationalism in the Border Triangle. Alfons Pilarski and Upper Silesian Anarcho-syndicalism during the Interwar Years* [w:] *New Perspectives on Anarchism, Labour and Syndicalism. The Individual, the National and the Transnational*, red. D. Berry, C. Bantman, Newcastle upon Tyne 2010, s. 80–94.

działacz „antynacjonalistyczny” Arthur Goldstein z Lipin, jeden z przywódców *Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands*⁶⁰.

Spostrzeżenia Ossowskiego można też odnieść do sytuacji na czeskim Śląsku. W połowie 1921 r. powstała tam Komunistyczna Partia Czechosłowacji (*Komunistická strana Československa* – KSČ), w której pierwsze skrzypce grali działacze pochodzenia polskiego wywodzący się z przedwojennego ruchu socjalistycznego, tacy jak np. Karol Śliwka, były legionista. „Partia Komunistyczna posiada swe najmocniejsze baszty w śląskiej części Zagłębia, a mianowicie głównie między robotnikami polskimi” – notowała dyrekcja policji w Morawskiej Ostrawie jesienią 1925 r.⁶¹ Według Krzysztofa Nowaka zaolziańscy komuniści (wśród których Polacy stanowili aż 80 proc.) w ramach KSČ zdobywali do 40 proc. głosów tamtejszej ludności polskiej. „Zawdzięczali to nie tylko określonej strukturze społeczno-zawodowej, tradycjom lewicowym regionu, pogarszającemu się statusowi materialnemu polskich robotników, ale i głoszonemu hasłom politycznym, obejmującym także problemy polskiej społeczności”⁶². Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do KPD w KSČ oficjalnie działała sekcja polska, co związane było z większym uświadomieniem narodowym społeczności Zaolzia. Przez cały ten okres wychodziła po polsku legalna prasa komunistyczna („Głos Robotniczy”, potem „Głos Robotniczy i Ludowy”), a jednym z dwóch posłów przyznających się do polskości był właśnie Śliwka.

Ruch komunistyczny walczył o wpływy z socjalistami w wywodzących się z czasów przedwojennych organizacjach społecznych (spółdzielczych, młodzieżowych, sportowych) i był silnie zakorzeniony we wspólnotach lokalnych. Jan Rusnok wspominał, że jego wujek Paweł Brzeżek wybudował w Gutach dom z wmurowanym na frontonie emblematem sierpa i młota: „W okresie międzywojennym, budował wówczas dom, był zagorzałym komunistą. Piastował wtedy urząd pierwszego wójta komunistycznego na wsi. [...] zachowywał się aż nadto wojowniczo i to zarówno jako komunistą, [jak] i jako Polak. Stale wojował z moźnymi i narażał się władzom”⁶³.

⁶⁰ P. Bourrinet, *Arthur Goldstein, Le Maitron, Dictionnaire biographique, mouvement ouvrier, mouvement social*, maitron.fr/spip.php?article145899 (dostęp 20 VII 2021 r.).

⁶¹ Cyt. za: J. Chlebowczyk, *Karol Śliwka i towarzysze walki. Z dziejów ruchu komunistycznego na Zaolziu*, Katowice–Kraków 1972, s. 55.

⁶² K. Nowak, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu*, Cieszyn–Katowice 2010, s. 68.

⁶³ J. Rusnok, *Pod Czantorią. Gawędy o ziemi rodzinnej*, Katowice 1984, s. 80.

Komuniści należeli do aktywnych obrońców praw mniejszości polskiej, padającej ofiarą różnorodnych szykan ze strony władz i polityki zmierzającej do czechizacji Polaków. „Fakt ten – pisał z dumą młody komunista Fryderyk Kraus w 1925 r. – że czescy szowiniści zarzucali nam szowinizm polski, a polscy narodowcy z drugiej strony przychyłność do Czechów, jest dla nas najlepszym dowodem, że jesteśmy na dobrej drodze rozstrzygania zawikłanej kwestii narodowościowej”⁶⁴.

Tuż przed aneksją przez Polskę Zaolzia na łamach ostatniego numeru tygodnika „Głos Robotniczy i Ludowy” Śliwka zwracał się do zaolziańskich Polaków: „Wyście mnie wybrali, abym Was bronił i nie opuścił w nieszczęściu, abym Wam radził w wątpliwościach i zamieszaniu. [...] Najlepiej przysłużycie się sobie, republice i Polsce, jeśli jako obywatele CzSR będziecie bronić pokoju, demokracji, przeciw wojnie i faszyzmowi”⁶⁵. To było już jednak w schyłkowym okresie prób montowania antyfaszystowskich sojuszy przez komunistów.

Kwestia narodowa odegrała znaczącą rolę także w rozwoju lewicy na polskim Śląsku, ale w tym przypadku kierunek jej wpływu był zupełnie inny. Stosunkowo szybko mit „Polski sprawiedliwej” zderzył się z rzeczywistością odrodzonego państwa, znajdującego się w kryzysie gospodarczym przez dużą część swojego dwudziestoletniego istnienia. Powodowało to jednak nie tyle radykalizację robotników przyznających się do polskiej tożsamości, ile zniechęcenie do uczestnictwa w działalności politycznej; kryzys dotyczący środowiska robotniczego zmuszał do zajmowania się sprawami dnia codziennego, autorytarne działania władz sprzyjały oportunistom, a ostatecznie wielki kryzys przełomu trzeciej i czwartej dekady XX w. podważył wiarygodność Polski, co ułatwiło późniejsze rozprzestrzenianie się idei nazistowskich. Utrzymanie na polskim Śląsku wysokiego poziomu konfliktu narodowościowego, związanego z dominacją kapitału niemieckiego w gospodarce, ogniskowało antagonizmy społeczne wokół problemu narodowego.

Gdyby nie atrakcyjność propagandy nazistowskiej, mogłoby się to zmienić. W roku 1937 Roman Lutman, dyrektor Instytutu Śląskiego, pisał:

Powstają w obrębie tego społeczeństwa własne klasy społeczne [...]. Wskutek tego zanika stopniowo dawny antagonizm społeczny na tle narodowym. Na jego miej-

⁶⁴ Cyt. za: J. Chlebowczyk, *Karol Śliwka i towarzysze walki...*, s. 62.

⁶⁵ K. Śliwka, *Do Ludu Polskiego!*, „Głos Robotniczy i Ludowy”, 30 IX 1938.

sce występują normalne przeciwieństwa społeczne w obrębie jednej narodowości. Zamiast dawnego konfliktu między polskim robotnikiem a niemieckim kapitalistą powstaje konflikt między polskim robotnikiem a polskim kapitalistą, a raczej polskim przedstawicielem kapitału międzynarodowego⁶⁶.

W tym samym czasie, podczas badań prowadzonych wśród młodzieży Katowic, podobne zjawiska zauważył Władysław Sala: „Radykalizm społeczny młodzieży śląskiej ujawnił się nie tylko w zakresie spraw gospodarczych, ale i kulturalnych, religijnych, narodowych, stając się coraz bardziej widocznym rysem odróżniającym postawy młodych od postaw starszego pokolenia”⁶⁷. Ponad połowa ankietowanej przez niego młodzieży ze świetlic dla bezrobotnych żądała „zmiany ustroju przez sprawiedliwy podział dóbr społecznych, wywłaszczenie kapitalistów, zlikwidowanie kapitałów prywatnych i wprowadzenie ustroju socjalistycznego”⁶⁸.

Dojście Hitlera do władzy zupełnie zmieniło sytuację. Likwidacji uległa KPD, najsilniejsza partia komunistyczna Europy. Już w marcu 1933 r. aresztowano 269 jej górnośląskich działaczy. Ich miejsce zajęli dotychczasowi szeregowi członkowie partii: utrzymywano kontakt z polskimi i czeskimi towarzyszami z zagranicy, przemycano antyhitlerowskie materiały. Jeszcze w październiku 1934 r. władze rejencji donosiły do Berlina: „Marksizm i komunizm istnieją nadal. Propagandę uprawia się za pośrednictwem przemycanych nielegalnie pism drukowanych w Czechosłowacji”⁶⁹. Jak pisali na temat oporu komunistów Heinz Blatt i Waldemar Kuwaczka, „siłę napędową tego zjawiska można określić jako »syndrom getta«, na który składała się radykalizacja polityczna, degradacja społeczna postępująca na skutek bezrobocia oraz dodatkowe usztywnienie psychologiczne wywołane prześladowaniami przez reżim”⁷⁰. Kolejne represje, zdrady i ogólne zniechęcenie do działania doprowadziły jednak do tego, że ruch oporu w drugiej połowie lat trzydziestych zaczął zamierać. Wkrótce podobny los spotkał działaczy lewicowych w Czechosłowacji i Polsce, a kwestia narodowa zdominowała i zmieniła w czasach wojny (a nawet „znacjonalizowała”) ruch komunistyczny podporządkowany Moskwie.

⁶⁶ R. Lutman, *Oblicze Śląska*, „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 1, s. 32.

⁶⁷ W. Sala, *Młodzież robotnicza na Górnym Śląsku. Rok 1937, próba raportu*, Katowice 1988, s. 148.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 147.

⁶⁹ *Źródła do historii ruchu robotniczego na Śląsku Opolskim 1933–1939*, t. 2, red. J. Wendt, Opole 1977, s. 116.

⁷⁰ H. Blatt, W. Kuwaczka, *Niemieckie grupy oporu w Trzecie Rzeszy*, Gliwice 1990, s. 25.



Źródła początkowych sukcesów komunistów na Górnym Śląsku można upatrywać – jak się wydaje – w splocie trzech czynników: zakorzenienia przedwojennej socjaldemokracji, dziedzictwa rewolucji lat 1918–1922 i wreszcie kwestii narodowej. Zapomniana historia „komunistycznego fenomenu” na Górnym Śląsku dowodzi tego, że trudno zgłębić dzieje regionu, postrzegając je wyłącznie z polskiej perspektywy. Pozwala też zrozumieć przyzwolenie części miejscowej ludności (zwłaszcza na tzw. Zaolziu) na zmiany dokonujące się w regionie po 1945 r. W interpretacji tego zjawiska bardzo pomocna jest systematyzacja komunistów polskich dokonana przez Łukasza Bertrama. Wyróżnił on m.in. „funkcjonariuszy” („zawodowych rewolucjonistów”), „dołowych” (legalnie działających robotników i chłopów) oraz „luźnych” – w pewnym tylko okresie orbitujących wokół KPP. Na przedwojennym polskim Śląsku dominowali „luźni” i „dołowi”, przy czym – co podkreśla Bertram – byli oni „najliczniejszym segmentem polskiego ruchu komunistycznego, a jednocześnie tym, o którego doświadczeniach wiemy najmniej”⁷¹.

Inne było doświadczenie radykalnych działaczy z niemieckiego i czeskiego Górnego Śląska. Funkcjonowały tam stosunkowo silne, legalne i zakorzenione partie komunistyczne. To był świat całkowicie odmienny od konspiracyjnej codzienności większości polskich komunistów. Z tego m.in. powodu tylko nieliczni przedwojenni komuniści z polskiego Śląska zrobili karierę po 1945 r. – w przeciwieństwie do ich towarzyszy z niemieckiej części regionu, dysponujących po prostu większym doświadczeniem organizacyjnym i politycznym.

Komunizm na Górnym Śląsku wciąż może stanowić interesujący temat badań, a zwłaszcza losy osób zaangażowanych w ten ruch (czasem łączące się z deklarowaną zmianą narodowości) i – w szerszym kontekście – ich działalność na płaszczyźnie ponadgranicznej (w tym wśród emigracji polskiej, np. we Francji, gdzie Ślązacy Józef Kolorz i Ludwik Zgraja byli liderami jej komunistycznej części). W końcu należy podkreślić, że czeski i niemiecki Górny Śląsk stanowiły obszary o największym realnym zasięgu wpływów komunistów na ziemiach polskojęzycznych przed II wojną światową – w przeciwieństwie do zmitologizowanego „czerwonego” Zagłębia Dąbrowskiego.

⁷¹ Ł. Bertram, *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Warszawa 2022, s. 50.

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach, Kolekcje, 128/1/1; Wspomnienia, 207, 899; Policja Województwa Śląskiego, 717.

Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Społeczno-Politycznej (Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii – RGASPI), Intierbrigady riespublikanskoj armii Ispanii.

Wspomnienia, wywiady, opublikowane relacje

Vita F., *Wspomnienie [w:] Pamiętniki powstańców górnośląskich*, t. 2, red. F. Szymiczek, R. Hajduk, Katowice 1961.

Prasa

„Dziennik Berliński”, 27 VI 1928.

Opracowania

Bertram Ł., *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Warszawa 2022.

Blachetta-Madajczyk P., *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997.

Blatt H., Kuwaczka W., *Niemieckie grupy oporu w Trzeciej Rzeszy*, Gliwice 1990.

Broué P., *The German Revolution 1917–1923*, Leiden–Boston 2006.

Bytom. *Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979.

Chałasiński J., *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Warszawa 1935.

Chlebowczyk J., *Karol Śliwka i towarzysze walki. Z dziejów ruchu komunistycznego na Zaolziu*, Katowice–Kraków 1972.

Chlebowczyk J., *Nad Olzą. Śląsk Cieszyński w wiekach XVIII, XIX i XX*, Katowice 1971.

Cygański M., *Organizacje obronne KPD 1924–1933 i ich aktywność [w:] Klasa robotnicza na Śląsku*, t. 2, red. F. Hawranek et al., Opole 1976.

Dermin R., *Współpraca Komunistycznej Partii Polski z Komunistyczną Partią Niemiec na pograniczu polsko-niemieckim (ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska) w latach 1922–1938*, Opole 1979.

Dermin R., *Współpraca KPP z KPD na pograniczu polsko-niemieckim w latach 1922–1938*, Opole 1978.

Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945, red. A. Herbst, H. Weber, Berlin 2008.

- Ducange J.N., *La République ensanglantée*. Berlin, Vienne: aux sources du nazisme, Malakoff 2022.
- Ducange J.N., *Quand la gauche pensait la nation. Nationalités et socialismes à la Belle époque*, Paris 2021.
- Dzieje robotnicze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego, red. J. Walczak, Katowice 1986.
- Dzieje ruchu robotniczego na Górnym Śląsku, red. F. Hawranek, Opole 1982.
- Figa I., *Ruch robotniczy* [w:] *Zabrze. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Katowice 1967.
- Fowkes B., *Communism in Germany under the Weimar Republic*, London 1984.
- Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, t. 3: Von 1917 bis 1933, Berlin 1966.
- Gołasz Z., *Zabrze/Hindenburg 1919. Pierwsze starcie* [w:] *Rok 1919 na Górnym Śląsku. Czas eskalacji konfliktów*, red. K. Gwoździński, S. Rosenbaum, Warszawa – Katowice – Tarnowskie Góry 2021.
- Hawranek F., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890–1914*, Opole 1977.
- Hawranek F., *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku w latach 1918–1921*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- Hawranek F., *Ruch robotniczy na Śląsku Opolskim w latach 1918–1944*, Opole 1974.
- Heike O., *Die deutsche Arbeiterbewegung in Polen 1835–1845*, Dortmund 1969.
- Hobsbawm E., *O nacjonalizmie*, tłum. A. Wojtasik, M. Starnawski, K. Gawlicz, M. Godyń, F. Godyń, wstęp, wybór i oprac. D. Sassoon, Warszawa 2022.
- Kaczmarek R., *Powstania śląskie 1919–1920–1921. Nieznana wojna polsko-niemiecka*, Kraków 2019.
- Kopeć E., *O pomocy świadczonej komunistom polskim przez KPCz w rejonie Śląska Cieszyńskiego* [w:] *Ruch komunistyczny w Polsce 1918–1968*, red. H. Rechowicz, Katowice 1969.
- Kopeć E., *Z dziejów rewolucyjnej współpracy polsko-czechosłowackiej w okresie międzywojennym*, „Pamiętnik Cieszyński” 1972, t. 2.
- Linek B., *Górnośląskie miasta w XIX i XX wieku. Powstanie – życie społeczne – totalitarne piętno*, Opole 2020.
- Lutman R., *Oblicze Śląska*, „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 1.
- Łabuz M., *Materiały do tradycji pierwszomajowych na Górnym Śląsku (1890–1939)* [w:] *Klasa robotnicza na Śląsku*, t. 4, red. F. Hawranek, Opole 1978.
- Łukasiewicz D., *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020.
- McLellan J., *Antifascism and Memory in East Germany Remembering the International Brigades 1945–1989*, Oxford 2004.
- Migdał S., *Opolszczyzna przeciw faszyzmowi w przededniu dojścia Hitlera do władzy*, Katowice 1960.
- Miszewski D., *Aktywność polityczna mniejszości polskiej w Czechosłowacji 1920–1938*, Toruń 2002.
- Nelles D., *Internationalism in the Border Triangle. Alfons Pilarski and Upper Silesian Anarcho-syndicalism during the Interwar Years* [w:] *New Perspectives on Anarchism*,

- Labour and Syndicalism. The Individual, the National and the Transnational*, red. D. Berry, C. Bantman, Newcastle upon Tyne 2010.
- Nowak K., *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu*, Cieszyn–Katowice 2010.
- Orzechowski M., *Wyniki wyborów do Parlamentu Rzeszy i Sejmu Pruskiego na Śląsku w latach 1919–1933* [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska*, t. 7, red. A. Galos, K. Popiołek, Wrocław 1966.
- Ossowski S., *Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Socjologiczny” 1947, nr 9/1–4.
- Piecha-van Schagen B., *Rok 1919 z górniczej perspektywy* [w:] *Rok 1919 na Górnym Śląsku. Czas eskalacji konfliktów*, red. K. Gwoździ, S. Rosenbaum, Warszawa – Katowice – Tarnowskie Góry 2021.
- Rusnok J., *Pod Czantorią. Gawędy o ziemi rodzinnej*, Katowice 1984.
- Sala W., *Młodzież robotnicza na Górnym Śląsku. Rok 1937, próba raportu*, Katowice 1988.
- Schattkowsky R., *Zum gemeinsamen Kampf deutscher und polnischer Kommunisten in Oberschlesien im Zeitraum 1918/1919 bis 1933*, Rostock 1983.
- Schumann W., *Oberschlesien 1918/19. Vom gemeinsamen Kampf deutscher und polnischer Arbeiter*, Berlin 1961.
- Skop M., H. Marchwita. „Górniki i pisarze” ze Śląska, „Zaranie Śląskie. Seria druga” 2017, nr 3.
- Szerer B., *Bytom jako ośrodek walki o wyzwolenie społeczne i narodowe* [w:] *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979.
- Szulecki S. [M. Smolorz], *Cysorz*, Warszawa 1988 (wydanie bezdebitowe).
- Śliwka K., *Do Ludu Polskiego!*, „Głos Robotniczy i Ludowy”, 30 IX 1938.
- Tomasiewicz J., „Faszyzm lewicy” czy „ludowy patriotyzm”? *Tendencje antyliberalne i nacjonalistyczne w polskiej lewicowej myśli politycznej lat trzydziestych*, Warszawa 2020.
- Walczak J., *Komunistyczna Partia Polski na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim (1922–1938)*, Katowice 1989.
- Walczak J., *Miejsce klasy robotniczej i drogi rozwojowe ruchu robotniczego na Śląsku w dobie kapitalizmu*, „Studia Śląskie” 1986, t. 44.
- Walczak J., *Robotnicze drogi Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego (do roku 1939)*, Katowice 1985.
- Wurbs G., *Die deutsche Arbeiterbewegung in Bielitz und Biala*, Stuttgart 1983.
- Zalega D., *Wpływ fali radykalizmu społecznego lat 1917–1923 na powstania śląskie*, „Sprawy Narodowościowe” 2020, nr 52.
- Zieliński H., *Położenie i walka śląskiego proletariatu w latach 1918–1922*, Warszawa 1957.
- Zieliński W., *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893–1914*, Katowice 1982.
- Źródła do historii ruchu robotniczego na Śląsku Opolskim 1921–1933, t. 1, red. T. Minczakiewicz, Katowice 1967.

Dariusz Zalega

Źródła do historii ruchu robotniczego na Śląsku Opolskim 1933–1939, t. 2, red. J. Wendt, Opole 1977.

Internet

Bourrinet P., Arthur Goldstein, *Le Maitron, Dictionnaire biographique, mouvement ouvrier, mouvement social*, maitron.fr/spip.php?article145899 (dostęp 20 VII 2021 r.).

Między zakorzeniem a marginalizacją – przedwojenny ruch komunistyczny na Górnym Śląsku

Ruch komunistyczny na międzywojennym niemieckim i czeskim Górnym Śląsku zakorzenił się w stopniu niespotykanym na innych terenach zamieszkiwanych przez ludność polską. Jako przyczynę tego zjawiska autor wskazuje tradycje socjaldemokratyczne w tym regionie z przełomu XIX i XX w., wpływ fali radykalizmu społecznego z lat 1918–1923, a wreszcie kwestie narodowe, gdyż komuniści starali się nie antagonizować wymieszanych różnych śląskich społeczności. W polskiej części regionu ruch komunistyczny okazał się na marginesie życia społecznego, co było spowodowane represjami ze strony władz, trudną sytuacją społeczną, ale także utrzymującym się wysokim poziomem konfliktu narodowego.

SŁOWA KLUCZOWE: komunizm, Górny Śląsk, socjaldemokracja, robotnicy

Dariusz Zalega – dziennikarz, doktor historii (doktorat poświęcony śląskim ochotnikom w wojnie domowej w Hiszpanii), autor książek *Śląsk zbuntowany* (Wołowiec 2018), *Bez pana i plebana. 111 gawęd z ludowej historii Śląska* (Warszawa 2022) oraz *Chachary. Ludowa historia Górnego Śląska* (Warszawa 2024).

Between Rootedness and Marginalisation – the Pre-war Communist Movement in Upper Silesia

The communist movement in inter-war German and Czech Upper Silesia took root to an extent unseen in other areas inhabited by a Polish population. The author points to the social democratic traditions of the region at the turn of the 20th century, the influence of the wave of social radicalism of 1918–1923 and, finally, national issues as the causes of this phenomenon as the communists tried not to antagonize various mixed Silesian communities. In the Polish part of the region, the communist movement proved

to be on the margins of social life, due to repression by the authorities, the difficult social situation, but also the persistently high level of national conflict.

KEYWORDS: communism, Upper Silesia, social democracy, workers

Dariusz Zalega – journalist, Dr. History, (doctorate on Silesian volunteers in the Spanish Civil War), author of: *Śląsk zbuntowany* [Rebellious Silesia] (Wołowiec: Czarne, 2018), *Bez pana i plebana. 111 gawęd z ludowej historii Śląska* [No Lord and No Vicar. 111 Tales From the Folk History of Silesia], Warsaw: RM, 2022, and *Chachary. Ludowa historia Górnego Śląska* [Bovver Boys: A Folk History of Upper Silesia], Warsaw: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2024.